

Qajar Bonapartism: The Model of State–Class Relationship in Qajar Iran

Sara Sharifpoor

LLM, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Guilan University, Rasht, Iran

Hadi Noori*

Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Gilan, Rasht, Iran

Mohammadreza Gholami Shekarsaraei

Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Gilan, Rasht, Iran

Introduction

The present research deals with the discrepancy between the hypothesized theory of the Asiatic mode of production and the empirical evidence from the Qajar era. Specifically, it explored whether the state–class relationship in the Qajar era can accurately be characterized as oriental despotism (or an Asian state), or it reflects a state where the power of the king was limited by influential classes, such as the clergy, affluent merchants, local nobility, provincial rulers, princes, large landowners, and tribal chiefs. The central focus of this research was to determine whether the Qajar state enjoyed power concentration or operated within a kind of power plurality. In this respect, the central question is: Was the power of the Qajar state

* Corresponding Author: h.k.noori@gmail.com

How to Cite: Sharifpoor, S., Noori, H., Gholami Shekarsaraei, M., (2023), “Qajar Bonapartism: The Model of State–Class Relationship in Qajar Iran”, *Political Strategic Studies*, 12(46), 7-46. doi: 10.22054/QPSS.2023.71664.3164.

limited by social classes, or did it wield absolute and supra-class authority?

Theoretical Framework

The study examined the state–class relationship through the lens of Karl Marx’s theory of the state. Marx’s perspective on the state can be categorized into three distinct models: the powerless state, the state with relative power, and the state with absolute power. Applying these three models, the present study analyzed the dynamics of the state–class relationship during the Qajar era.

According to Marx’s instrumentalist theory, the concept of a class state suggests that both the form and essence of the state are contingent upon prevailing classes. While the state may exhibit diverse variations and characteristics in different historical contexts, it fundamentally relies on classes. In all instances, the state functions as a dependent entity and a tool of the ruling class. Marx presented his theory of the Bonapartist state in *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852) and *The Class Struggles in France 1848-1850* (1850). Marx acknowledges that the state possesses a certain degree of independent power or relative autonomy from the ruling class. According to Marx and Engels, the absence of private land ownership and the existence of large-scale state-controlled water facilities, despite their apparent contradiction, are the defining characteristics of the Asian state, in which the autocratic state machinery exercises control over the production surplus and serves not only as the central apparatus for oppression but also as a tool for economic exploitation at the disposal of the ruling class. In such a setting, “the state reigns supreme.”

As evident, Marx’s triadic model of the state analyzes the state–class relationship at three levels. The model of class state portrays a state that lacks power and relative autonomy from the ruling class. The Bonapartist state enjoys relative autonomy from the ruling class, while the Asian state wields absolute power and autocratic authority over all societal classes. The present research used Marx’s triadic model as the

analytical framework to examine the state–class relationship during the Qajar era.

Materials and Methods

This research employed a historical case study approach, which involves gathering extensive information through various data collection methods over an extended temporal span. The collected information is systematically analyzed with the explicit objective of deriving theoretical insights. The documentary research method within the framework of recorded or written history was used to collect the relevant information. There are three strategies for data analysis: pattern matching, explanation building, and time series analysis. Given the descriptive nature of the current case study, the pattern matching method, specifically the type of rival explanations, was utilized. This method involves comparing the historical pattern derived from experience with the predicted theoretical pattern.

Results and Discussion

The central question addressed in the present article pertains to the extent of the Qajar state’s power; whether it was constrained by social classes or characterized by absolute and supra-class authority. According to the research findings, the influential clerics, relying on their social support base, exerted their influence over the state. This influence manifested openly through the issuance of fatwas in significant events such as the Russo-Persian Wars, the Persian Tobacco Protest, or the Constitutional Movement. Furthermore, the clerics often succeeded in establishing common interests through their relationships with statesmen, thereby exerting influence over high-ranking state officials. Notably, clerics comprised 20% of the social composition of the first parliament, which signifies their official entry into the power structure of the time.

Prominent and affluent merchants, particularly in the first half of the 19th century, wielded influence by fulfilling the financial

requirements of the state and cooperating closely with it. However, their role evolved in the second half of the 19th century marked by events like the Tobacco Protests and Monsieur Naus, when they joined the protesters and disrupted the country's economic cycles due to conflicting interests. This class emerged as one of the most influential groups in Iran during the Qajar era. With the establishment of the Constituent Assembly, they secured a significant one-third of the parliament composition.

The influential patriarchs of tribes and the heads of important clans held significant sway due to their independent geographic position and economic resources, military strength, and provision of manpower to the Qajar army. This enabled them to exert influence and even engage in direct conflicts with the state, such as during the Constitutional Movement.

Given Iran's population structure, which predominantly comprised farmers, the large landowners assumed the role of quasi-sovereigns within the territories under their ownership. Their possession of extensive estates, personal military forces, and substantial incomes derived from landownership, combined with a weak bureaucracy and an inefficient tax system, granted them considerable autonomy in areas under their influence.

Conclusion

According to the findings, it becomes highly challenging to conceive of the Qajar state as the entity possessing absolute power, as Marx suggests as the primary characteristic of the Asian state. In the Qajar Iran, influential social classes, including the clergy, affluent merchants, local nobility, provincial rulers, princes, large landowners, and tribal chiefs, served as intermediary layers that limited the state's power and prevented the establishment of a supreme master or an absolute ruler. Moreover, the Qajar state, originating from the Qajar tribe, was not practically reliant on the tribe itself or other social classes, so the Qajar state actually employed various methods, such as

granting state positions or making discord between tribes, to control and even suppress them. Accordingly, the Qajar state cannot be categorized as a mere instrument of the ruling class or an entity with absolute power. It does not align with the concept of a class state or even a supra-class state. Instead, enjoying power and relative autonomy from the dominant class, the Qajar state could create a relative balance between social forces, leading to its characterization as a Bonapartist state.

Keywords: Oriental Despotism, Iran, Bonapartism, Asiatic Mode of Production, Qajar

بناپارتیسم فجری: الگوی رابطه دولت و طبقه در ایران عهد قاجار

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

سارا شریف‌پور*

استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

هادی نوری

استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

محمدرضا غلامی

شکارسرای

چکیده

شکل رابطه دولت با طبقات اجتماعی در طول تاریخ ایران همواره متأثر از نظریات شیوه تولید آسیایی و استبداد شرقی تبیین شده است. بر اساس این نظریه، قدرت دولت نامحدود است و همه طبقات را زیر سیطره خود دارد. این در حالی است که بسیاری از داده‌های تاریخی عصر قاجار، این دیدگاه را زیر سوال می‌برند و نمایانگر وضعیتی هستند که در آن نیروهای مختلف اجتماعی قدرت دولت را محدود می‌کنند. این مقاله در پاسخ به مسأله تعارض نظریه دولت آسیایی و واقعیت تاریخی عصر قاجار نوشته شده است. پرسش اصلی مقاله این است که آیا دولت قاجار توسط طبقات جامعه محدود می‌شد یا دارای قدرتی مطلق و فراطبقاتی بود؟ در پاسخ به این پرسش از نظریه سه‌گانه دولت طبقاتی، بناپارتی و آسیایی کارل مارکس استفاده می‌شود. روش تحقیق از نوع مطالعه موردی تاریخی است که با دو روش اسنادی و تطبیق الگو به گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دولت قاجار نه ماهیتی طبقاتی داشت و نه دارای قدرتی فراطبقاتی بلکه با برخورداری از استقلال نسبی نسبت به طبقات جامعه با مفهوم دولت بناپارتی قابل توصیف است.

واژگان کلیدی: استبداد شرقی، دولت، بناپارتیسم، شیوه تولید آسیایی، قاجار

مقدمه

تحول تاریخی جامعه ایران به‌طور کل و عصر قاجار به شکل خاص با نظریه مسلط و رایجی به نام شیوه تولید آسیایی تحلیل می‌شود که تبیین ویژه‌ای درباره شکل رابطه دولت‌ها با طبقات مختلف اجتماعی ارائه می‌کند (دون، ۱۳۶۸). بر اساس این نظریه که مارکس و انگلس از پایه‌گذارانش بوده‌اند (مارکس و انگلس، ۱۳۸۰: ۸۲)، ساختار اقتصادی- اجتماعی اروپا از آسیا فاصله زیادی دارد و جوامع آسیایی از شیوه تولید متمایزی برخوردارند که وجه ممیزه آنها از جوامع اروپایی بود (ویتفونگ، ۱۳۹۱).

این نظریه درباره شکل قدرت دولت و طبقات این نوع جوامع و نحوه ارتباط این دو با یکدیگر به حکومتی مستبد با قدرتی نامحدود و مطلق اشاره می‌کند (سیف، ۱۳۸۰: ۱۳۸). چنان که گودلیه در کتاب شیوه تولید آسیایی خود می‌گوید: «تمایز جوامع شیوه تولید آسیایی از جوامع فئودالی با استناد به دو شاخص اصلی؛ عدم استقلال طبقات اجتماعی و حاکمیت متمرکز به‌راحتی امکان‌پذیر است» (گودلیه، ۱۳۸۵).

نظریه شیوه تولید آسیایی و استبداد شرقی از هواداران متعصبی در ایران برخوردار است. محمدعلی همایون کاتوزیان با الهام از این دو نظریه می‌گوید: «ایران در سرتاسر تاریخ خود دولت و جامعه‌ای خودکامه بوده است» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۲). پرواند آبراهامیان هم با تأکید بر وجود اینگونه ویژگی‌ها در جوامع آسیایی از جمله ایران تأکید می‌ورزد (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۵). برخی سفرنامه‌نویسان اروپایی هم در ترسیم چنین تصویری هم‌نظر هستند. چنانکه گاسپار دروویل در سفرنامه خود در دوره فتحعلی‌شاه می‌نویسد: «تمام مردم ایران به شاه تعلق دارند و شاه به هر طریقی که میل دارد، با آنها رفتار می‌کند» (دروویل، ۱۳۶۴: ۱۸۲).

با وجود این تصویر از ساخت سیاسی ایران، برخی واقعیت‌های تجربی عصر قاجار به گونه‌ای است که نظریه قدرت بی‌حد و حصر دولت در برابر طبقات و بیچارگی مردم در برابر اراده آهنین پادشاه را آن‌گونه که نظریه استبداد شرقی به تصویر می‌کشد با چالش روبه‌رو می‌کند. برای مثال، قدرت شاهزاده مسعود میرزا مشهور به ظل‌السلطان به حدی بود که در سال ۱۸۸۸ میلادی تقریباً بر نیمی از کشور حکمرانی می‌نمود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۰۷؛ ونسا، ۱۳۸۹: ۱۴۰). پولاک پزشک ناصرالدین‌شاه در مورد میرزا آقاخان نوری

می گوید: «هر کلمه که از دهان شاه بیرون می آمد توسط زنانش که بسیاری از آنها در خدمت صدر اعظم بودند به او گزارش می شد» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۷۴). همچنین امتیاز راه شوسه ای که توسط کمپانی لینیچ برای تسهیل فعالیت های تجاری بریتانیا در خاک بختیاری ها ایجاد شد به رهبران ایل بختیاری تعلق گرفت (پاولویچ و دیگران، ۱۳۵۷: ۷۴). در نتیجه چنین شرایطی، برخی محققان معتقدند که دولت در دوران قاجار به معنای واقعی کلمه وجود نداشت (Lambton, 1972: 180).

افزون بر این، در دوره قاجار شاهد جنبش ها و قیام های کوچک و بزرگ و در بعضی مواقع عظیمی هستیم که عملاً از سوی طبقات مختلف جامعه برای به کرسی نشاندن خواسته ها و نیز به چالش کشاندن قدرت مرکزی اعمال شده است و در برهه هایی دولت آنقدر ضعیف بوده که به ناچار تن به انتظارات و خواسته های ناراضیان داده است. مانند قیام تنباکو در زمان ناصرالدین شاه (فوریه، ۱۳۶۸: ۲۲۲) و یا نهضت بزرگ مشروطه که منجر به امضای فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه شد (کسروی، ۱۳۶۳: ۹۹؛ جبل المتین، ۱۳۲۵ق، ش ۱۸). حتی در ابعادی کوچک تر یکی از پادشاهان قاجار مغلوب خواسته های زنانی شد که از سر گرسنگی به ناوایی ها و در نهایت به ارگ سلطنتی هجوم آورده بودند (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۳: ۱۰۲۷). حتی گفته می شود هنگامی که وضع آب و هوا نامساعد و در نتیجه محصول کشاورزی بد می شد شاهان قاجار در وحشت قیام عمومی به سر می بردند (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۲۰).

مساله مقاله، تضاد نظریه مفروض شیوه تولید آسیایی با داده های تجربی عصر قاجار است. آیا رابطه دولت و طبقه عصر قاجار با عنوان «استبداد شرقی» یا دولت آسیایی (ویتفولگ، ۱۳۹۱؛ کاتوزیان، ۱۳۶۶، ۱۳۷۹) قابل توصیف است یا اینکه در عصر مورد نظر شاهد دولتی هستیم که قدرت شاهان آن از سوی طبقات با نفوذ جامعه مانند روحانیون، بازرگانان ثروتمند، اشراف محلی، حاکمان ایالتی، شاهزادگان، زمین داران بزرگ و روسای ایلات محدود می شد؟ آیا دولت قاجار از تمرکز قدرت برخوردار بود یا شاهد نوعی تکثر قدرت بودیم؟ بر اساس این مسأله، پژوهش حاضر حول محور این پرسش قرار دارد که «دولت قاجار توسط طبقات جامعه محدود می شد یا دارای قدرتی مطلق و فراطبقاتی بود؟».

پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات موضوع رابطه دولت و طبقه از دو جهت قابل تحلیل است. دست اول با عنوان نظریه‌های تحول تاریخی جامعه ایران شامل چهار دسته نظریه‌های مارکسیستی، نظام فئودالی، نظام شبه فئودالی (پاتریمونالیسم) و شیوه تولید آسیایی است (اشرف، ۱۳۴۷: ۱۹). نظریه‌های مارکسیستی با کار ایرانشناسان شوروی مانند ای. پی. پتروشفسکی (۱۳۴۶)، ن. و. پیگولوسکایا (۱۳۷۷)، ا.م. دیاکونوف (۱۳۴۸) و گ. لوکونین (۱۳۵۱) شناخته می‌شود که بر تفسیر ماتریالیستی تاریخ مورد تأکید استالین برای تفسیر تحول تاریخی جامعه ایرانی تأکید می‌کنند و آن را دارای مسیری تک خطی و خلل ناپذیر از دوره‌های جامعه اشتراکی ابتدایی، نظام برده‌برداری، نظام فئودالی، نظام سرمایه‌داری و سرانجام نظام کمونیستی می‌دانند (لوسکایا و دیگران، ۱۳۴۶: ۵۹۷-۵۶۸). از آغاز قرن دهم تا آغاز قرن سیزدهم میلادی جامعه فئودالی به سیر تکامل خود ادامه می‌دهد و از اواسط قرن ۱۴ تا پایان قرن ۱۵ دوره پاشیدگی فئودالی است تا آنکه در قرن حاضر بورژوازی در ایران رشد می‌کند (لوسکایا و دیگران، ۱۳۷۷: ۵۹۷-۶۸).

نظریه نظام فئودالی در ایران توسط افرادی مانند هرتسفلد، پولیاک، کاهن، کریستن سن مطرح شده است که از نظام فئودالی برای اغلب ادوار تاریخ ایران از دوره هخامنشیان تا دوره اخیر یاد می‌کنند. هرتسفلد عهد هخامنشیان را با نظام فئودالی مشخص می‌کند و پولیاک و کاهن اقطاع اسلامی را با فیف غربی یکی می‌دانند (اشرف، ۱۳۴۷: ۲۱). اما کریستن سن اصلی‌ترین اندیشمند این جریان فکری در مقدمه کتاب خود *ایران در زمان ساسانیان* (۱۳۸۸) منشأ ملوک الطوائفی [یا فئودالی] در ایران را مربوط به دوره هخامنشیان می‌داند که با روی کار آمدن دولت پارت، ملوک الطوائفی به توسعه کامل دست یافت (۱۳۸۸: ۳۶-۳۲، ۱۲۵، ۲۸۲).

نظریه سوم بر تفاوت میان نظام زمینداری شرق با نظام فئودالی غرب تأکید می‌کند و نظام‌های شرقی را فاقد ویژگی‌های اصلی فئودالیسم می‌داند. وبر در *اقتصاد و جامعه* (۱۳۷۴) به تفکیک دو نوع اصیل فئودالیسم مبتنی بر فیف و فئودالیسم مبتنی بر بنفیس از یکدیگر، و حتی انواع دیگر آن، می‌پردازد (۱۳۷۴: ۴۲۲-۴۱۲). لمبتون در *مالک و زارع در ایران* (۱۳۳۹) از به کار بردن تصور عام فئودالیسم در مطالعه تاریخ زمینداری در ایران

خودداری می‌کند (۱۳۳۹: ۱۲۱). لمبتون و بکر از تمایز اقطاع شرقی و فئودالیسم غربی سخن می‌گویند. محمدرضا فشاهی با تأکید بر تقویت رسم تیول به مقامات کشوری و لشکری و شاهزادگان در دوره صفوی به بعد نظام زمینداری در ایران را از نوع فئودالی ایرانی می‌داند (فشاهی، ۱۳۵۵: ۱۳) که البته با دولتی آسیایی هم همراه است (فشاهی، ۱۳۶۰: ۳۷-۱۵). برخی محققان آن را فئودالیسم (بزرگ مالکی) دیوانسالارانه، و برخی تحلیلگران ایرانی مانند منصور وثوقی (۱۳۷۵: ۱۷۰-۱۶۵) و محمد سوداگر (۱۳۵۹: ۲۰۷-۲۰۴) از نظام ارباب رعیتی سخن می‌گویند.

نظریه نظام آسیایی در ایران نخستین بار در دهه ۱۸۵۰ م توسط کارل مارکس و فریدریش انگلس مطرح شد (دون، ۱۳۶۸: ۱۴۶؛ Marx, 1956: 124). پس از او، کارل ویتفولگ در *استبداد شرقی* (۱۹۵۷) به تفسیری تکنولوژیک از امپراتوری‌های شرقی می‌پردازد (ترنر، ۱۳۸۰: ۷). نظریه شیوه تولید آسیایی از سوی برخی محققان ایرانی مانند محمد علی خنجی (۱۳۵۸)، احمد اشرف (۱۳۵۹)، احسان طبری (۱۳۵۸) و محمد علی کاتوزیان (۱۳۷۲، ۱۳۸۰) مورد قبول قرار گرفته است. اشرف دیدگاه سیاسی خاصی درباره مفهوم شیوه تولید آسیایی مارکس دارد و دولت آسیایی ایران را با استفاده از «سلطنت موروثی شرقی» و بر توضیح می‌دهد (اشرف، ۱۳۵۹: ۴۰-۲۵). کاتوزیان با رد وجود نظام برده‌داری در ایران باستان (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۶۰) و بیان این که «اقتصاد سیاسی ایران هرگز فئودالی نبوده است» (۱۳۷۲: ۳۴۵)، بر وجود شیوه تولید آسیایی در ایران باستان تأکید می‌ورزد (۱۳۷۹: ۶۵). کاتوزیان اعتبار مفهوم شیوه تولید آسیایی مارکس را در ایران به رسمیت می‌شناسد: «بسیاری از ویژگی‌های زندگی و کار مورد نظر مارکس و انگلس برای جامعه آسیایی در مناسبات سیاسی و اقتصادی این کشور وجود دارد... این نظام به یقین استبدادی و کشور در معنای عام آن شرقی بود... این نیز حقیقت دارد که خشکی عمومی کشور که آب را به پدیده‌ای نایاب تبدیل کرده و آبیاری مصنوعی را گسترش داده است، عامل مهمی به‌شمار می‌آید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۶۳). حاصل این مفاهیم، الگوی نظری مبتنی بر دو عنصر است: ساختار سیاسی بنام «استبداد ایرانی» و ساختار اقتصادی به‌نام «جامعه خشک و منزوی» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۴۹).

دسته دوم ادبیات مربوط به موضوع به‌بررسی جایگاه دولت و طبقه در عصر قاجار پرداخته‌اند. احمد اشرف و علی بنوعزیزی در کتاب *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران (۱۳۸۷)* نشان می‌دهند که چگونه در عصر قاجار زمینه برای شکل‌گیری طبقات اجتماعی مدرن فراهم شد. محمد علی همایون کاتوزیان در *تضاد دولت و ملت (نظریه تاریخ و سیاست در ایران) (۱۳۸۱)* با استفاده از نظریه حکومت خودکامه همه حکومت‌ها در طول تاریخ ایران را خودکامه و نیز جامعه ایران در همه ادوار تاریخی را کوتاه‌مدت، ایستا و فاقد پویایی می‌داند. محمد رحیم عیوضی در *طبقات اجتماعی و رژیم شاه (۱۳۸۰)* با کمک الگوی نظری نئوپاتریمونیال به شناخت ساختاری قدرت در حکومت پهلوی و همچنین رابطه‌اش با طبقات دست‌یابد. محمد جواد اطاعت در مقاله «ماهیت دولت در ایران پیش از مشروطیت» (۱۳۸۵) با کمک نظریه مشروعیت وبر نشان دهد که ساختار سیاسی حکومت در ایران پیش از مشروطیت از نوع سنتی می‌باشد. علیرضا سمیعی اصفهانی در مقاله «جامعه قدرتمند، دولت ضعیف: تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه در ایران عصر قاجار» (۱۳۸۴) به رابطه بازتابی دولت-جامعه اشاره می‌کند. علی محمد حاضری و هادی رهبری در مقاله «بررسی ماهیت طبقاتی تجار در دوره قاجاریه» (۱۳۸۵) به دنبال تبیین این پرسش هستند که آیا طبقه تجار در دوره مورد نظر مستقل از حکومت عمل می‌کرد؟. ابوالفضل قاسمی و همکاران در مقاله «واکاوی تعاملات دولت و جامعه در حکمرانی آب ایران: دلالت‌های راهبردی» (۱۴۰۱) در چارچوب نظری شیوه تولید آسیایی به دلالت‌های راهبردی در تعامل دولت-جامعه در حکمرانی آب توجه کرده‌اند. رساله دکتری جعفر آقازاده با عنوان «نگرش متقابل خاندان حکومتی و جامعه ایرانی در دوره قاجاریه» (۱۳۹۰) به این نتیجه می‌رسد که در تمام طول دوره اول قاجار، نگرش زمامداران حکومتی به مردم که آنها را بنده و نیز رعیت خود می‌دانستند تغییری نکرد.

این پژوهش از منظری متفاوت به موضوع رابطه دولت و طبقه در نمونه عصر قاجار می‌نگرد. برخی پژوهش‌ها با تبیین تاریخی به بررسی موضوع می‌پردازند و فارغ از ملاحظات نظری هستند و برخی دیگر از منظر یک نظریه خاص به شواهد تاریخی نزدیک می‌شوند و در واقع شواهد تاریخی در قالب‌های تنگ نظری محصور می‌نمایند. پژوهش

حاضر به دور از دو نقیصه مذکور به دنبال داد و ستد نظریه و شواهد است تا از برآیند آن به الگوی تاریخی منطبق با مدل نظری داست یابد.

چارچوب نظری

این پژوهش با موضوع الگوی رابطه دولت و طبقه در چارچوب حوزه جامعه‌شناسی سیاسی قرار می‌گیرد (نش، ۱۳۸۰: ۹). بررسی این رابطه از منظرهای مختلف امکان‌پذیر است. از یک منظر، می‌توان در قالب چهار گفتمان جامعه فعال و دولت منفعل، جامعه فعال و دولت فعال، جامعه منفعل و دولت فعال، و جامعه منفعل و دولت منفعل به بررسی موضوع پرداخت (بشیری، ۱۳۷۴: ۳۵۳-۳۵۰). همچنین اندرو وینسنت در نظریه‌های دولت (۱۳۸۱) به طبقه‌بندی تاریخی پنج‌گانه دولت‌های مطلقه، مشروطه، اخلاقی، طبقاتی و کثرت‌گرا می‌پردازد.

در این پژوهش، از منظر نظریه دولت کارل مارکس به موضوع رابطه دولت و جامعه پرداخته شود چون برخلاف فلسفه سیاسی قرون جدید که نقطه تحلیل دولت و جامعه را از دیدگاهی تجویزی در نظر می‌گرفت، این مارکس بود که رابطه دولت با سایر عناصر جامعه را برای شناخت بهتر از مکانیسم عمل دولت بسیار مهم تلقی می‌کرد (وینسنت، ۱۳۸۱: ۲۲۳). از این رو پاسخ به پرسش اصلی مقاله مبنی بر اینکه «دولت قاجار از تمرکز قدرت برخوردار بود یا تکثر قدرت؟» در چارچوب نظریه دولت مارکس بررسی می‌گردد.

نظریات مارکس درباره دولت در متن کتاب مشخصی از خود مارکس وجود ندارد و او نظرات گوناگون و گاه متعارضی در آثار خود مطرح نموده است. *لدان لیوی و اولیری* تحلیل‌های مارکس درباره دولت را در سه مدل ابزاری، داوری و کارکردی تقسیم‌بندی می‌کنند (نش، ۱۳۸۰: ۲۳). *دیوید مارش و جری استوکر* نیز بر وجود دو دیدگاه طبقاتی و بنیادینی در مورد رابطه دولت و طبقه در نوشته‌های مارکس تأکید دارند (مارش و استوکر، ۱۳۷۸: ۳۸۵). با توجه به همپوشانی این دو طبقه‌بندی و نیز عدم توجه هر دوی آنان به مقالات مارکس درباره هند و جوامع آسیایی که در آن بر وجود شیوه تولید آسیایی و دولت خاص آن تأکید می‌ورزد، دیدگاه‌های مارکس درباره دولت در چارچوب سه مدل طبقه‌بندی می‌گردد. سه مدلی که در آنها به ترتیب دولت دارای فقدان قدرت، قدرت نسبی

و قدرت مطلق است. الگوی رابطه دولت و طبقه در عصر قاجار بر اساس این مدل‌های سه‌گانه دولت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

دولت طبقاتی

اصول اساسی مارکسیسم در درون دیدگاه کلی اقتصاد سیاسی تکوین یافت. مطابق این دیدگاه، منازعات سیاسی در سطح دولت تنها بازتاب منازعات طبقاتی واقعی در جامعه هستند. مارکس در کتاب *ایدئولوژی آلمانی* می‌گوید: «کلیه‌ی مبارزات داخل دولت، مبارزه‌ی بین دمکراسی، آریستوکراسی، و نظام پادشاهی، مبارزه برای به دست آوردن حق رأی، غیره و غیره، فقط اشکال موهومی هستند در مجموع، نفع کلی، شکل موهوم منافع عمومی است (مارکس، ۱۳۷۹: ۳۵). او در *نقد فلسفه حق هگل* (۱۳۸۹) از این شگرد طبقات مسلط جامعه که علاوه بر قدرت مادی، ذهن‌ها را نیز به تسخیر خود در می‌آورند به‌عنوان حرب‌ای برای رهایی از بند سلطه طبقاتی استفاده می‌کند (مارکس، ۱۹۸۹: ۱۱).

بر اساس این نظریه ابزارانگاران مارکس، هم شکل و هم ماهیت دولت به طبقات بستگی دارد و اگرچه دولت از حیث زمان و مکان و شکل و طبیعت ممکن است صورت‌های گوناگونی داشته باشد، اما در کل وابسته به طبقات است. در تمام این صورت‌ها دولت وابسته و ابزار طبقه حاکم است (دریپر، ۱۳۸۲: ۱۹۸). دولت ابزار سلطه طبقاتی است و کار طبقه حاکم نیز این است که با استفاده از تمامی ابزارهای موجود در هر عصری منافع خود را در حکم منافع مشترک جامعه معرفی می‌کند و دولت، ابزاری برای این کار می‌شود (همیلتون، ۱۳۸۰: ۵). مارکس در *ایدئولوژی آلمانی* می‌گوید: «دولت چیزی بیش از شکل سازمانی نیست که بورژواها، به دلایل داخلی و خارجی، و به منظور تضمین متقابل دارائی و منافع خود مجبور به پذیرفتن آن هستند» (مارکس، ۱۳۷۹: ۷۴). در تحلیل نهایی این مدل، دولت وابسته به طبقه مسلط جامعه است و از خود قدرت مستقلی ندارد.

دولت بناپارتی

نظریه دولت بناپارتی مارکس در کتاب‌های هجدهم برومر لویی بناپارت (۱۸۵۲) و نبرد طبقاتی در فرانسه (۱۸۵۰) عنوان شده است. مارکس در کتاب اول به پیش شرط‌های اجتماعی کسب قدرت بناپارت تمرکز دارد و روایت کلی رویدادها را بر بنیاد تحلیل خاص نیروهای اجتماعی بی‌شماری استوار می‌کند که از نظر مارکس توسط بناپارت متوازن می‌شوند (Kelly, 2004: 23). مارکس در پیشگفتارش بر چاپ دوم هجدهم برومر لویی بناپارت هدف خود را از نوشتن چنین کتابی را این گونه مطرح می‌کند: «و اما خود من، نشان می‌دهم که نبرد طبقاتی در فرانسه چگونه وضعیتی به وجود آورد که در نتیجه آن‌ها، آدم کم‌مایه دلچک مآبی توانست قیافه قهرمانان را به خود بگیرد» (مارکس، ۱۳۷۷: ۵). تحلیل ارائه شده در هجدهم برومر، مانند رساله نقد، گویای آن است که کارگزاران دولت، صرفاً هماهنگ کننده زندگی سیاسی به نفع طبقه حاکم جامعه مدنی نیستند. قوه مجریه در شرایط خاصی (به‌عنوان مثال، هنگامی که موازنه‌ای نسبی میان نیروهای اجتماعی برقرار است) این امکان را در اختیار دارد که دست به ابتکارات سیاسی بزند و نیز دگرگونی را هماهنگ نماید (هلد، ۱۳۶۹: ۱۸۶).

در این تعبیر، دولت دارای میزانی قدرت مستقل یا استقلال نسبی از طبقه بالا است (نش، ۱۳۸۰: ۲۳). مارکس می‌پذیرد که وظیفه دولت تنها هماهنگی میان منافع بلندمدت طبقه بورژوازی نیست: «دولت به نظر می‌رسد مستقل شده است» (مارکس، ۱۳۸۶: ۱۶۵). او دولت بناپارتی را «زائده‌ای انگل گونه» بر پیکر جامعه مدنی و منبع مستقل عمل سیاسی می‌داند. این دولت مجموعه‌ای از نهادهای پیچیده است که در جامعه مدنی تأثیر مستقیم می‌گذارد و مانع اعمال قدرت بورژوازی در صحنه سیاسی می‌گردد. با این همه، می‌گوید «قدرت دولت پا در هوا نیست» (مارکس، ۱۳۸۶: ۱۶۶) و نمی‌تواند از محدودیت‌هایی که توسط صاحبان و کنترل‌کنندگان ابزار تولید بر آن وارد می‌شود کاملاً رهایی یابد (Held, 1987: 119). میزان ابتکار عمل دولت نسبت به جامعه مدنی و نیروهای آن محدود است و دولت در جامعه سرمایه‌داری نمی‌تواند از وابستگی خود نسبت به طبقه مسلط رهایی یابد (مارکس، ۱۳۸۶: ۱۶۳-۱۶۲). در این مدل، دولت از طبقه مسلط جامعه استقلال نسبی دارد و به معنای وجود قدرت نسبی در اختیار دولت است.

دولت آسیایی

مارکس در دوم ژوئن ۱۸۵۳ در نامه به انگلس از «فقدان مالکین خصوصی بر زمین بعنوان کلید واقعی بهشت شرقی» یاد می‌کند (آندرسون، ۱۳۹۰: ۶۶۶). انگلس در پاسخ، علت را در شرایط اقلیمی، جنس خاک، و بعلاوه وجود صحراهای گسترده و در چنین وضعیتی «آبیاری مصنوعی» به عنوان شرط مقدماتی کشاورزی می‌داند که باعث آبرسانی متمرکز و در نتیجه ساخت تأسیسات آبیاری توسط دولت مرکزی و دیگر مقامات دولتی شده است (ویتفولگ، ۱۳۹۱: ۵۷۴). در همین دوره، مارکس اندیشه‌های مشترک‌شان را در قالب مجموعه مقالاتی برای روزنامه نیویورک *دیلی تریبیون* فرستاد که در آن آب و هوا و شرایط منطقه‌ای را عامل آبیاری مصنوعی توسط تأسیسات آبی معرفی می‌کند و این ضرورت اولیه استفاده اقتصادی و عمومی از آب را در شرق باعث دخالت قدرت مرکزی حکومت بازمی‌شناسد (مارکس و انگلس، ۱۳۸۰: ۸۲). اگرچه مارکس در آثاری مانند *گروندریسه* (۱۸۵۷) و آثار اواخر عمر بر عامل «دهکده‌های خودکفایی اشتراکی» به عنوان جوهر شیوه تولید آسیایی و حکومت‌های خودکامه آن تأکید می‌کند، در کتاب *سرمایه* (۱۸۶۸) دوباره به مواضع نخستین کلاسیکاش بازمی‌گردد و بر اصل سنتی انحصار مالکیت دولتی زمین تأکید می‌کند (آندرسون، ۱۳۹۰: ۶۸۲).

بدین ترتیب، دو عنصر فقدان مالکیت خصوصی بر زمین و حضور تأسیسات آبی دولتی در مقیاس بزرگ (جدای از اینکه در تضاد با هم هستند) از سوی مارکس و انگلس به عنوان دو ویژگی اصلی دولت آسیایی مطرح می‌شوند که در آن ماشین دولتی خودکامه دارای کنترل بر مازاد تولید بود و دستگاه مرکزی سرکوب طبقه حاکم ابزار اصلی استثمار اقتصادی است. بین دهکده‌هایی که خود را از پایین بازتولید می‌کردند و دولت بیش از حد بزرگ از بالا هیچ نیروی بینابینی وجود نداشت (آندرسون، ۱۳۹۰: ۶۸۰). در چنین شرایطی «دولت ارباب عالی است» (Marx, 1976: 791). فرمانروایی مطلق به نمایندگی اجتماع، مالک فرضی همه اراضی است و اداره امور آنها به وی تفویض می‌شود.

چنانکه ملاحظه می‌گردد الگوهای سه گانه دولت مارکس در سه سطح مختلف به تحلیل رابطه دولت و طبقه می‌پردازند. در الگوی دولت طبقاتی دولت فاقد قدرت و استقلال نسبت به طبقه مسلط است، دولت بناپارتی از استقلال نسبی نسبت به طبقه مسلط

برخوردار است و دولت آسیایی دارای قدرتی مطلق و اختیاراتی خودکامه نسبت به همه طبقات جامعه است. این الگوهای سه گانه جهت تحلیل نوع رابطه دولت و طبقه در عصر قاجار مورد استفاده قرار می گیرند. بر اساس شواهد اکتشافی نخستین، فرضیه تحقیق عبارت است: «قدرت دولت در عصر قاجار محدود و از نوع دولت بناپارتی است».

روش

روش تحقیق، مطالعه موردی تاریخی است که طی آن یک پدیده با استفاده از روش‌های گوناگون جمع‌آوری داده‌ها در مدت زمانی طولانی منتج به اطلاعات وسیع می‌گردد (کرسول، ۱۳۷۳: ۱۲). اطلاعاتی که «با عنایت به هدف آشکار بیرون کشیدن نتایج نظری از آن، در کنار هم چیده می‌شوند» (بلیکی، ۱۳۹۰: ۲۸۱). مطالعه موردی روشی کارآمد در علوم اجتماعی است که برای تولید و آزمودن فرضیه‌ها مفید است (Flyvbjerg, 2006: 229).

روش گردآوری این اطلاعات از نوع اسنادی و در قالب تاریخ مکتوب است (بیکر، ۱۳۷۷: ۳۲۶). اسناد مکتوب خود به دو دسته منابع دست اول و منابع دست دوم قابل تقسیم هستند (ساعی، ۱۳۹۱: ۱۳۶) و می‌توان از اسناد دست سومی مانند کاتالوگ‌های کتابخانه‌ها نام برد که منابع دست اول را معرفی می‌کنند و منبعی برای یافتن سایر اسناد و مدارک اند (فلیک، ۱۳۹۱: ۲۷۸).

برای تحلیل داده‌ها، سه راهبرد کلی تطبیق الگوها، تبیین‌سازی، و توالی زمانی وجود دارد (یین، ۱۳۷۶: ۱۶۷-۱۵۱). از آنجا که مطالعه موردی از نوع توصیفی است از روش تطبیق الگو (نوع تبیین‌های رقیب) استفاده می‌شود (Griffin, 1993: 1097) که در آن الگوی مبتنی بر تجربه تاریخی با الگوی نظری پیش‌بینی شده مقایسه می‌شود. موفقیت آمیز بودن تطبیق الگوی تجربی با یکی از الگوهای رقیب به معنای درستی آن الگوی نظری است (یین، ۱۳۷۶: ۱۵۴). الگوی نظری سه گانه رابطه طبقه و دولت درباره نمونه تاریخی قاجار جهت تعیین دقیق الگوی کلی حاکم بر نمونه به کار گرفته می‌شود.

یافته‌ها

فهم رابطه میان دولت و طبقه در عصر قاجار منوط به عرضه شواهد تاریخی متناسب با الگوهای نظری پیشنهادی است. در این بخش با توصیف رابطه میان طبقات مختلف جامعه ایران با دولت قاجار، پرسش پژوهش پاسخ داده می‌شود.

دولت و روحانیون

ژنرال گاردان که در زمان فتحعلی شاه قاجار از طرف ناپلئون برای انجام مأموریتی به ایران آمده بود در کتاب خاطرات خویش چنین نگاشته است: «اگر در اروپا دیگر مذهب نمی‌تواند مثل سابق مردم را تحریک کند در آسیا امر چنین نیست و روحانیون می‌توانند به وسیله تحریک حس موهوم پرستی مردم ایشان را به هر سمت که می‌خواهند برانند» (گاردان، ۱۳۶۲: ۱۴۶).

آقامحمدخان با وجود اینکه فردی مذهبی بود و گاهی اوقات میانجگری برخی از علما را برای بخشیدن جان برخی از افراد شورشی را می‌پذیرفت، به غیر از آخوندی به نام ملا محمد حسین مازندرانی و میرزا محمدعلی بهبهانی که به او ارادت خاصی داشت با علما روابط نزدیک و دوستانه‌ای نداشت (هدایت، ۱۳۳۸: ۸۵).

فتحعلی شاه قاجار رابطه بسیار صمیمانه‌ای با علما داشت و همواره از آنها درخواست می‌کرد که بهجای سکونت در عراق و یا قم، تهران را به‌عنوان محل اقامت خویش انتخاب کنند تا در نزدیکی او باشند (تنکابنی، ۱۳۰۴: ۱۰۵). خصوصت شاه با صوفیان مصداقی از نفوذ فکری علما بر وی بود (ورهرام، ۱۳۶۷: ۱۵۶). قدرت سیاسی علما در دوره مورد بحث با اعلام جهاد علیه کفار روس در جریان مجموعه جنگ‌های ایران و روسیه استحکام بیشتری یافت (آدمیت، ۱۳۵۷: ۴۴).

محمدشاه، سومین پادشاه قاجار، در اداره کشور به‌طور عموم و در قبال روحانیان به‌طور خاص شدیداً تحت تأثیر آموزه‌های صدراعظم صوفی مسلکش یعنی حاجی میرزا آغاسی قرار داشت. اما همین شاه توانایی آن را نداشت تا با همیاری وزیر صوفی خود به رویارویی مخاطره‌آمیزی علیه روحانیان شیعی دست زند. گویینو در مورد برخورد روحانیان با وزیر بر سر مسئله باب نوشته بود: «باب اجازه خواست به تهران بیاید و حاجی میرزا آغاسی ابتدا آماده بود که با تقاضای او موافقت کند... اما مخالفت شیخ عبدالحسین مجتهد او را ناگزیر

کرد که تغییر عقیده دهد. شیخ گفت که اگر علما ناگزیر شوند که در برابر حکومت و باب از خود دفاع کنند قدرت این کار را دارند» (گوبینو، ۱۳۶۷: ۲۵۰).

در دوره طولانی سلطنت ناصرالدین شاه روابط میان روحانیون و دستگاه قدرت شاهی را وارد مرحله پیچیده و چالشی جدیدی قرار داد. ناصرالدین شاه ضمن حفظ حرمت علما، به حکام ایالات توصیه کرد علما را در سیاست دخالت ندهند و در حوزه دعا و امور شرعی مرتبط با خدا محدودشان کنند (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۷: ۱۸۲). سپهسالار صدراعظم هم طی نامه‌ای پس از عزل خود به پادشاه نوشت: «ملاها در هیچ عهدی مثل ایام صدارت من عزیز و محترم نبودند لکن بلافاصله می‌افزاید که مداخله در امور دولت را به ایشان تجویز نمی‌کردم» (الگار، ۱۳۵۵: ۲۴۰). ایجاد دیوانخانه و تعلیم‌خانه (دارالفنون) بعنوان دو نمونه اصلاحات عرفی امیرکبیر هم از حق انحصاری علما و منابع استقلال‌شان در برابر دولت می‌کاست اما آنان می‌خواستند انحصار محکمه و تعلیمات را در دست داشته باشند (طبری، ۱۳۸۱: ۴۵). با این همه، اربابی که روحانیون در مخالفت با تأسیس مراکز علمی مدرن ایجاد نمودند باعث شد تقریباً تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه به‌جز دارالفنون، هیچ مدرسه ایرانی ابتدایی یا متوسطه‌ای به غیر از مکتب‌خانه‌ها و مدارس علمیه وجود نداشته باشد (کدی، ۱۳۸۱: ۷۵).

جنبش تنباکو علیه قدرت‌های خارجی و نیز شخص شاه و حکومت وی نمایانگر نقش روحانیت در برانگیختن شور اعتراضی طبقات و پیروزی جنبش بود (براون، ۱۳۷۶: ۶۴). انگیزه مشارکت روحانیون در قیام تنباکو به پیوندها و منافع اقتصادی و سیاسی آنها نیز بستگی داشت. مثلاً آن دسته از علما که با تاجران پیوندهای نزدیک مالی یا خانوادگی داشتند و یا در تولید تنباکو در اراضی وقفی تحت کنترل خود ذینفع بودند، چون احساس خطر می‌کردند وارد رویارویی مستقیم علیه این قرار داد شدند (آفاری، ۱۳۸۵: ۴۹).

در زمان مظفرالدین شاه (۱۲۷۵-۱۲۸۵ ه.ش) به دلیل قدرتی که علما پس از واقعه تنباکو بدست آورده بودند رویارویی دین و دولت تشدید شد. مشاورالملک کنسول ایران در بغداد وقتی به دیدار مجتهدان بزرگ نجف رفت، گویند شریانی پاسخ داده است که اگر درخواست‌های علما برآورده نشود «ما سگ حاضر (مظفرالدین شاه) را خلع خواهیم کرد و سگی دیگر بجای آن خواهیم گذاشت» (کسروی، ۱۳۷۸: ۲۳). در همین ارتباط

ساموئل بنجامین می‌نویسد: «بیشتر مجتهدان سرشناس بر این باور بودند که اگر شاه، ولیعهد و حکمرانان، قانون شرع را زیر پا بگذارند حق خلع آنها را دارند» (Eliash, 1979: 9, Benjamin, 1887: 441).

با این رویدادها باید ورود رسمی روحانیون به عرصه سیاست افزوده شود. ۲۰ درصد ترکیب اجتماعی مجلس اول شامل روحانیون بودند (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۸۰). حتی اصل دوم متمم قانون اساسی با نفوذ علما در مجلس دوم و با معرفی ۲۰ نفر از علمای طراز اول توسط علمای نجف طی تلگراف سوم جمادی الاولی ۱۳۲۸ ق به مجلس، عملی گردید (حائری، ۱۳۷۴: ۱۳ و ۱۹).

نتیجه اینکه، روحانیون در طول دوران قاجار به رغم عدم تمایل شاهان قاجار از پشتوانه اجتماعی برای تأثیرگذاری بر رویدادهای سیاسی برخوردار بودند که گاه مانند زمان جنگ‌های ایران و روس در زمان فتحعلی‌شاه و جنبش تنباکو در عهد ناصری یا مجلس مشروطه به مداخله آشکار می‌پرداختند و مواقع دیگر سعی در اعمال نفوذ غیر آشکار داشتند.

دولت و بازرگانان

در بسیاری از متون مربوط به دوره قاجاریه به این موضوع اشاره شده که حکام قاجار و یا بسیاری از امرای محلی، برای تأمین نیازهای مالی شان دست به دامان بازاریان می‌شدند. آن لمبتون در این زمینه می‌گوید: «تجار در زمانی که بانک تأسیس نشده بود، نقش بسیار مهمی در تهیه و انتقال وجوه داشتند. آن‌ها وجوه نقد را مهیا می‌کردند که طبقات حاکمه بدون آن نمی‌توانستند زندگی کنند» (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۸۶).

با رشد شیوه‌های تولید خرده‌کالایی و سرمایه‌داری شامل صنایع دستی، پیشه‌وران، اصناف و بازرگانان در میانه قرن نوزدهم میلادی (فوران، ۱۳۷۸: ۲۱۲-۲۰۷) بسیاری از تجار بزرگ به تدریج روابط مالی درهم تنیده‌ای با سران حکومت پیدا کردند و منافع مشترکی میان آنان پدید آمد (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۶). برای مثال، در نمونه تاجر معروف عهد ناصرالدین شاه یعنی محمد حسن امین الضرب (مهدوی، ۱۳۷۳)، ناصرالدین شاه خطاب به وی گفته بود: «حاج محمد حسن امین الضرب در حقیقت تاجر مخصوص ماست برای

تأسیس کارخانجات و خواستن بعضی امتعه و غیره از فرنگستان که به عهده او گذاشته شده، باید با کمال آسودگی مشغول تجارت باشد» (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۶۹).

نمونه دیگر همکاری نزدیک دولتمردان قاجار و بازرگانان را می‌توان در حمایت مالی تاجران از حاکمان محلی در خرید مقام حکومتی حکمرانی جست. برای مثال زمانی که محمد علی شاه به‌عنوان ولیعهد و حاکم ایالت آذربایجان در تبریز به‌سر می‌برد، از کمک‌های مالی حاج محمد تقی صراف برخوردار بود که در تبریز و تهران دارای چندین حجره بود (کسروی، ۱۳۶۳: ۱۴۸). در موارد بحرانی، دولت به بازرگانان اختیار تام می‌داد تا از طرف آنها در زمینه برخی از مسائل وارد مذاکره شوند (کرمانی، ۱۳۷۶: ۵۳۳).

اوضاع نابسامان اقتصادی و کسری بودجه شدید دولت ناصرالدین شاه آن را ناگزیر کرد که برای جبران عقب‌ماندگی‌ها و کسب درآمد امتیازدهی‌های بزرگ اقتصادی و مالی به کشورها و اتباع بیگانه را آغاز نماید. این امتیازات به شکل مستقیم و غیرمستقیم بازار و منافع طبقاتی بازرگانان و کسبه و صنعت‌گران و پیشه‌وران را هدف قرار داد (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۷۷). در نتیجه بروز مشکلاتی از این نوع، بازاریان ایرانی دولت و خارجیان را هدف حمله خود قرار دادند. برای نمونه، جنبش تأسیس شرکت‌های صنعتی داخلی که ابتدا در اصفهان و با کمک برخی تجار و نیز روشنفکران این شهر شروع شده بود به زودی سراسر ایران را تحت تأثیر خود قرار داد (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۰۱). نمونه دیگر مقاومت طبقاتی بازاریان و تجار مقابل دولت در واقعه تنباکو تکرار و برجسته شد. تاجران این محصول تنها یک هفته پس از عقد قرارداد، به شاه وقت نامه نوشتند و وقتی با پاسخ‌های سرد و منفی دربار روبه‌رو شد دامنه اعتراضات به سطح خیابان‌ها و درگیری مستقیم با حکومت کشیده شد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۵۳).

کسری شدید بودجه دولت دامن حکومت مظفرالدین شاه را نیز گرفت و دولت ناگزیر بود که برای افزایش درآمد خود از طریق منابع داخلی همچون گمرکات نظمی بدان بدهد. ورود هیئتی بلژیکی به سرپرستی مسیونوز برای اداره امور گمرکی کشور و نیز برنامه‌های افزایش مالیات‌ها، طبقاتی چون علما، مسئولان دیوانی، برخی از درباریان و بازرگانان کشور را رودرروی دولت امین‌الدوله قرار داد. علاوه بر این، بازرگانان ایرانی تحت تأثیر

فضای فکری روشنفکری ایران به جرگه نیروهای اجتماعی مشروطه خواه پیوستند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۳۹-۴۹۴).

دولت و ایلات و عشایر

قدرت نظامی و مالیات دو مسئله مهمی بودند که رابطه بین ایلات با دولت را جهت می‌دادند (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۸۲). موارد بسیاری اتفاق افتاده است که برخی از ایلات قدرتمند از دادن مالیات به حکومت خودداری می‌ورزیدند. در چنین مواقعی گاه پیش می‌آمد که دولت از طریق نیروهای نظامی خویش برای سرکوب متمرّدان ایلیاتی استفاده نماید.

ارتش نه چندان قدرتمند قاجارها عمدتاً متکی بر قشون جنگی عشایر و قبایل بود. کرد کرزن رکن اول قشون قاجاریه را سوار چریک ایلات و طوایف جنگاور مرزی معرفی می‌کند که به دلیل فقدان حس انضباط، کمبود تعلیمات لازم نظامی و تبعیت محض‌شان از زمامداران ایلی و طایفه‌ای خود بسیار خطرناک توصیف می‌کند (کرزن، ۱۳۴۷: ۷۴۷). دولت قاجار به شیوه‌های مختلف سعی در کنترل این قشر داشت. اعطای مناصب دولتی همچون حکمرانی یک ایالت و یا مناصب نظامی چون امیرتومانی، عملاً زمینه را برای پیوستن طبقه نخبه ایلی کشور به هیئت حاکمه سیاسی فراهم آورد. برخی ایلات بسیار طغیانگر مانند ترکمن‌های کولان، یموت، چاروار و چمور در استرآباد از طریق همین روند تا حدودی رام شدند (تاجبخش، ۱۳۸۰: ۴۶۲). بعلاوه، دشمنی و رقابت میان شاخه‌های مختلف یک ایل و یا ایلات و قبایل همسایه با یکدیگر راه را برای نفوذ و دخالت دولت مرکزی در اداره امور داخلی ایلات و قبایل فراهم می‌آورد. محمدجعفر خورموجی در *حقایق الاخبارناصری* به این موضوع اشاره می‌کند که چگونه دولت به هنگام منازعه دو طایفه ترک‌زبان در زنجان از ایل قدرتمند شاهسون برای سرکوبی‌شان استفاده نمود (خورموجی، ۱۳۴۵: ۸۲).

با وجود کاربست سیاست‌های تحدید قدرت قاجارها در مورد ایلات و عشایر آنان باز هم در محدوده قلمرو زندگی خود از استقلال عمل لازم بهره‌مند بودند. به‌طور مثال، ایلات گُرد مستقر در ایالت‌های شمال شرقی و شرق کشور همچون خراسان، همواره باعث مزاحمت و نگرانی دولت مرکزی ایران بودند. جهانگیر میرزا در کتاب *خاطرات خویش*

در مورد یاغی‌گری ایل زعفرانلو در خراسان عهد فتحعلی شاه می‌گوید (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۱۶۰). بهره‌برداری اقتصادی برخی ایلات از فعالیت‌های بازرگانی کشورهای خارجی در قلمرو تحت نفوذشان هم می‌تواند نشانه دیگری از آزادی عمل ایلات در محیط زندگی‌شان باشد. برای مثال امتیاز راه شوسه ایجاد شده توسط کمپانی لینچ برای تسهیل فعالیت‌های تجاری بریتانیا در خاک بختیاری‌ها به رهبران ایل بختیاری تعلق گرفت و جزء اموال خصوصی‌شان شد و آنان از این راه به ثروت هنگفتی دست پیدا کردند (پاولویچ و دیگران، ۱۳۵۷: ۷۴).

دولت و کشاورزان، زمینداران

در آستانه قرن نوزدهم، ۵۶ درصد تولید ناخالص ملی ایران را کشاورزی تشکیل می‌داده است (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۸۸). کشاورزان بین سال‌های ۱۲۶۵ تا ۱۲۸۵ ه.ش به حدود ۵۰ درصد جمعیت ایران رسیدند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳۵۶؛ Gilbar, 1976: 78). این رقم در کتاب فوران نزدیک به ۶۶ درصد بوده (فوران، ۱۳۹۲: ۲۰۷) و در مذاکرات مجلس شورای ملی چهارده کرور از بیست کرور جمعیت ایران را شامل می‌شود که به ۷۰ درصد جمعیت کشور اشاره دارد. پس شناخت میزان قدرت مالکان زمین از اهمیت بسیار برخوردار است، زیرا تصاحب زمین به نوبه خود حیثیت اجتماعی و همچنین قدرت سیاسی برای مالک کسب می‌کرد (لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۶۸). ساختار روستایی ایران هم به پنج طبقه زمینداران، دهقانان ثروتمند، دهقانان متوسط، زارعین سهم‌بر یا همان نسق‌دارها و دهقانان فاقد زمین و حق نسق قابل تمایز بود (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۶۸ و اشرف، ۱۳۹۳: ۶۰).

أخذ مالیات‌ها از مالکان و کشاورزان توسط دولت مهم‌ترین عاملی بود که نوع روابط میان این طبقات را با حکومت مشخص می‌نمود. در موارد بسیاری به دلیل بعضی نیازها و کمبودهای اقتصادی و یا پیش‌آمدهای ناگهانی مانند وقوع جنگ، نرخ مالیات‌ها افزایش می‌یافت (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۱۳). در این شرایط مالکان بر کشاورزان زیر دست خود فشار مضاعفی وارد می‌کردند. عبدالله مستوفی که خود از خاندان با سابقه مستوفیان ایران دوره قاجار بود در رابطه با تعدی‌های دیوانسالاران دولتی می‌گوید: «اگرچه ممیزی‌هایی که در زمان امیر نظام به عمل آمده و مالیات‌ها را مشخص نموده ... ولی حرص و طمع حکام که از نایب‌الحکومه‌ها تفاوت عمل یعنی اضافه بر مالیات می‌خواستند و آنها هم ناگزیر بودند

بر بلوک‌بازی و آنها هم بر کدخدایان دهات تحمیل بیشتری بکنند» (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱۰۱).

در مقابل طبقه رعیت کشاورز، قشر زمینداران مسلط و یا بزرگ مالکان قرار داشتند که عمدتاً از قشرهای بسیار بانفوذ جامعه عصر قاجار بودند و قدرت برخی از آنان در مناطق تحت مالکیت‌شان قابل قیاس با شاه و حاکمان ایالتی بود. مانند محمدولی خان تنکابنی معروف به سپهدار که یکی از ملاکین بزرگ مازندران بود. استقلال عمل آنان در این نواحی به قدری بود که عملاً این شهرها یک ناحیه مستقل مجزا از حکومت مازندران به حساب می‌آمدند (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۷۶).

از نظر پتروشفسکی، اراضی زراعی ایران به دو مقوله عام تقسیم می‌شوند: زمین‌های دولتی یا خالصه، شامل ۱- املاک دیوانی، ۲- املاک ضبطی، ۳- املاک انتقالی، ۴- املاک ثبتی، ۵- املاک بذری و دسته دوم زمین‌های خصوصی متعلق به افراد یا املاک وقفی متعلق به زیارتگاه‌ها و مساجد می‌باشد (ولی، ۱۳۸۰: ۱۰۸). در زمان ناصرالدین شاه پیوسته میل بر این بود که بر شماره املاک خالصه بوسیله تصرف موقوفات و ضبط املاک اشخاص بلاوارث افزوده شود (Stack, 1982: 248). با این همه در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه بسیاری از املاک خالصه برای مخارج حکومت فروخته شد و هنگامی که مظفرالدین شاه به تخت نشست تنها املاک خالصه اطراف اصفهان باقی مانده بود عبارت از دهات مخروبه (انصاری، ۱۳۲۲: ۶۲). از طرف دیگر، تعداد زیادی از دهات مانند سابق به شکل تیول از نظارت حکومت مرکزی خارج شد. در بعضی موارد، تیول از محل املاک خالصه و همچنین املاک شخصی داده می‌شد که ممکن بود به تیولدار تعلق داشته باشد (لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۹۲). دیوانسالاری ضعیف قاجاریان و فقدان یک سیستم مالیاتی درست و کارآمد در کنار مسائلی همچون جنگ با دول قدرتمند غربی سبب شده بود که دولت مرکزی ایران نتواند آنطور که باید بر مناطق فئودالی حاکمیت داشته باشد (عیسوی، ۱۳۶۹: ۸۵).

با وقوع انقلاب مشروطه، دهقانان با اینکه در پیروزی انقلاب نقش چندانی نداشتند ولی انتظار داشتند روابط ارباب و رعیتی تغییر یابد. نماینده انگلیس در گزارش خود می‌نویسد: «به آنان {طبقه زارع} القا گشته که پس از این حکمرانی به اراده مردم است، نه

به رأی پادشاه. از آنجا که به نظر آن طبقات اخذ مالیات دلالت می‌کرد بر زورستانی به نفع پادشاه و حکمرانان ولایات، می‌پرسند حالا که مشروطیت برقرار گشته و شه‌ریار همه کاره نیست، اساساً چرا باید مالیات داد؟» (آدمیت ۱۳۵۶: ۴۴۸). به‌رغم این خیل عظیم انتظارات، زمینداری اصولاً از بعضی جهات به مانند گذشته بود و قسمت اعظم قدرت همچنان در دست مالکان و خوانین عشایر باقی ماند (آدمیت، ۱۳۵۶). حتی اولین اقدام مجلس شورای ملی در خصوص زمینداری هم که به لغو قسمت اعظم و گاه تمام مستمری‌ها و امتیازات عده کثیری از افراد، خاصه افراد متشخص و شاهزادگان خاندان سلطنتی حکم داده بود. بر افزودن مبالغی که حکام محلی علاوه بر مالیات مستمر برای خود و دستگاه حکومتی خود وصول می‌کردند و وصول حقوق سالیانه تیولداران از مالیه تأکید می‌کرد (لمبتون، ۱۳۶۳: ۳۲۳). نتیجه اینکه با حفظ مناسبات بزرگ‌مالکی در ایران تا پایان عهد قاجار، شاهد حفظ منابع قدرت زمینداران در مقابل دولت هستیم.

دولت و دیوانسالاران

با وجود برخی اظهارنظرهای داخلی و خارجی مبنی بر قدرت مطلق شاه در امور داخلی ایران از جمله نظر دروویل درباره زمان فتحعلیشاه که «تمام مردم ایران به شاه تعلق دارند و شاه به هر طریقی که میل دارد، با آنها رفتار می‌کند» (دروویل، ۱۳۶۴: ۱۸۲) یا ابراز شگفتی خود فتحعلی‌شاه در برابر ملاقات کنندگان اروپایی که «چگونه ممکن است بتوان کشور را اداره کرد در حالی که دیگران نیز در تصمیم‌گیری حاکم دخالت دارند» (کاتوزیان، ۱۳۸۱: ۱۵۱) یا گفته اعتماد السلطنه به ناصرالدین شاه که: «تمام ماها نوکر شما هستیم. توجه شما یکی را امیر و یکی را وزیر می‌کند. وقتی که این توجه نباشد، همه از گه سگ کمتر هستیم» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۸: ۸۳۴) و پاسخ ناصرالدین‌شاه به عریضه اصناف کاشان که: «فضولی موقوف کنید، تعیین حکومت به میل رعیت نیست» (زیباکلام، ۱۳۸۰: ۳۸۱)، برخی از محققان معتقدند که دولت به مفهوم امروزی‌اش در تمام دوران زمامداری قاجار هیچگاه به وقوع نپیوست (Lambton, 1972: 180).

این دوگانگی بدین ترتیب قابل توضیح است که ارکان حکومت در ابتدای سلطنت قاجاریه به زحمت به چند جین مستوفی، والی، لشکرنویس و حاجب دربار می‌رسید. اما یک قرن بعد به نوزده وزارتخانه و چندین هزار شغل و منصب حکومتی افزایش یافته بود

(Bharier, 1971: 5-8). بیشتر مناصب حکومتی مهم در دوران قاجار از جمله والی‌گری و حکمرانی ایالت‌ها به شاهزادگان قدرتمند قاجاری اختصاص پیدا می‌کرد. برای نمونه در عهد ناصرالدین شاه از ۳۲۵ منصب حکومتی، ۱۸۲ منصب را شاهزادگان و خان‌های قاجاری اشغال کرده بودند (میرزا صالح، ۱۳۶۹: ۲۰).

روابط هر کدام از دیوانسالاران با شاه به عوامل مختلفی بستگی داشت که ضمن اینکه میزان قدرت و اثرگذاری دیوانسالاران بزرگ حکومتی را مشخص می‌نمود در ایجاد تعدد مراکز قدرت حتی در درون خود حکومت نیز مؤثر بود و کشاکش آرای متضاد آنان می‌توانست در کاهش قدرت شاه نیز اثرگذار باشد. همچنین در شرایط رقابت میان حکومتگران با یکدیگر، شاه به آلتی در دست آنان برای رسیدن به مقاصدشان بدل می‌گردید. برای نمونه می‌توان به اظهارات پزشک ناصرالدین شاه در کتاب سفرنامه خود در مورد میرزا آقاخان نوری رجوع کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۷۴).

در مورد شاهزادگان حکمران ایالت‌ها باید گفت که قدرت برخی از آنها در ایالت‌های تحت فرمانروائی‌شان به قدری زیاد بود که در مواقعی پادشاهان قاجار را نیز به وحشت می‌انداخت. شاهزاده مسعود میرزا که به ظل‌السلطان مشهور بود نمونه‌ای از این دست بود. وی که در سنین پایین به حکومت اصفهان رسیده بود در سال ۱۸۸۸ میلادی تقریباً بر نیمی از کشور حکمرانی می‌نمود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۰۷؛ ونسا، ۱۳۸۹: ۱۴۰).

شاهزادگان حاکم نیز از استراتژی‌هایی همچون یاری جستن از برخی اشراف، خوانین بزرگ ایلی، بازرگانان و یا روحانیون بلندمرتبه و همچنین دول قدرتمند غربی برای حفظ موقعیت سیاسی و یا اقتصادی خود سود می‌جستند. برای نمونه پس از مرگ فتحعلی شاه اگر حمایت‌های دولت انگلستان و همچنین اللهیاریخان رئیس طایفه یوخاری‌باش قاجار نبود محمد میرزا هیچگاه نمی‌توانست بر دیگر شاهزادگان مقتدری که دعوی سلطنت داشتند غلبه و بر تخت سلطنت تکیه نماید (مارکام، ۱۳۶۷: ۱۱۹). از طرف دیگر، دادن هدایایی نفیس به صورت نقدی و یا جنسی، راهی دیگر بود که از طریق آن، حکام ایالتی قادر بودند، نظر مساعد شاه و حکومت مرکزی را به خود جلب نمایند (سرجان ملکم، ۱۳۷۹: ۷۶۲).

اعطای مقام‌های دولتی به افراد توانگری که خواستار تصدیق در قبال پرداخت مبلغی معین بودند و پرداخت مالیات‌های ایالتی به دولت دو مسئله‌ای بود که در شیوه برخورد طبقه دیوانسالاران ایالتی با حکومت و بالعکس نقش ایفا می‌کرد. در مواردی که دولتمردانی اصلاحگر از عباس میرزا گرفته تا مشیرالدوله و یا امیرکبیر بر سریر قدرت بودند مالیات‌ها می‌بایستی به‌طور منظم از ایالات مختلف وصول می‌شد. فرزند عباس میرزا در کتاب خویش در رابطه با این مسئله می‌گوید (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۱۳۲). عباس میرزا به کمک صدراعظم قائم مقام فراهانی درصدد نظم دادن به امور مالیاتی کشور برآمد اما به دلایل مختلف دست حاکمان ایالت‌ها برای اخذ مالیات‌های بی‌حساب و کتاب از رعایای قلمرو حکومتی‌شان بسیار باز بود (وطن‌دوست، ۱۳۷۱: ۱۷۶). اصلاحات امیرکبیر هم پس از عزل و مرگ او ناتمام ماند و قدرت مراکز محلی از این نظر افزایش یافت. پولاک پزیشک ناصرالدین شاه در کتاب خاطرات خود می‌گوید: «سالی نمی‌گذرد که حکام بسیاری تقاضای «تخفیف مالیاتی» نکنند، و هرچند شاه در این سنوات آخر اعلام کرد دست هر حاکمی را که کلمه تخفیف را بر زبان آورد قطع خواهد کرد باز چاره‌ای جز ابراز موافقت ندارد» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۵۴). همچنین برنامه‌های اصلاح مالیاتی امین الدوله، نوز، مورنارد و یا شوستر، نیز با کارشکنی‌های مداوم طبقاتی همچون قشرهای بالای دیوانسالاری کشور که این اصلاحات می‌توانست به‌طور مستقیم منافعشان را تهدید کند متوقف می‌شد (اشرف و بنوعزیزی، ۱۳۹۳: ۴۶).

بحث و نتیجه‌گیری

پرسش اصلی مقاله این بود که آیا «دولت قاجار توسط طبقات جامعه محدود می‌شد یا دارای قدرتی مطلق و فراطبقاتی بود؟».

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که روحانیون بزرگ بر پایه پایگاه اجتماعی‌شان در طول دوره قاجار بر دولت اعمال نفوذ می‌کردند. این تأثیرگذاری گاه آشکارا در قالب فتاوی مانند جنگ‌های ایران و روس، قیام تنباکو یا مشروطه صورت می‌گرفت و گاه از طریق رابطه با دولتمردان منافع مشترکی پیدا کرده و می‌توانستند مقامات عالی دولتی را تحت نفوذ خویش قرار دهند. علاوه بر این، ۲۰ درصد ترکیب اجتماعی مجلس اول شامل روحانیون بود که به معنای ورود رسمی آنان در ساخت قدرت بود.

بازرگانان سرشناس و متمول گاه (به‌ویژه نیمه اول قرن نوزدهم) با تأمین نیازهای مالی دولت و در هماهنگی با آن اعمال نفوذ می‌کردند و گاه (به‌ویژه نیمه دوم قرن نوزدهم) در زمان تعارض منافع مانند قیام تنباکو و مسیو نوز با پیوستن به معترضان و ایجاد اختلال در چرخه‌های اقتصادی کشور یکی از با نفوذترین طبقات ایران در دوره قاجاریه محسوب می‌شدند. این قشر با تشکیل مجلس مشروطه به یک سوم ترکیب اجتماعی مجلس دست یافتند.

ایلخانان بزرگ ایلات، روسای طوایف و قبایل بزرگ، به دلیل موقعیت مستقل جغرافیایی و داشتن منابع مستقل اقتصادی و قدرت نظامی‌شان و تأمین نیروی انسانی قشون‌های ارتش قاجار از منابع کافی برای اعمال نفوذ یا درگیری مستقیم با دولت (مانند جنبش مشروطه) بهره‌مند بودند.

مالکان بزرگ به دلیل ساخت جمعیتی ایران که با اکثریت کشاورزان همراه بود در قلمرو تحت مالکیت‌شان مانند یک پادشاه کوچک عمل می‌نمودند. برخورداری از املاک بزرگ، نیروی نظامی شخصی و درآمدهای سرشار ناشی از زمینداری در کنار دیوانسالاری ضعیف و فقدان سیستم مالیاتی کارآمد قاجاریان باعث شده بود که در مناطق تحت نفوذشان دارای استقلال عمل زیادی باشند.

بر اساس این یافته‌ها، تلقی یک دولت دارای قدرت مطلق که در آن با فقدان مالکیت خصوصی بر زمین همراه باشیم، آن‌گونه که مارکس به‌عنوان ویژگی اصلی دولت آسیایی مطرح می‌کند، بسیار سخت است. این که شاهان قاجار در مواقعی سخن از مالکیت تمام مردم ایران و اراضی آن می‌راندند به معنای تحقق آن در عمل و تشکیل ماشین دولتی خودکامه دارای کنترل بر مازاد تولید و دولت بیش از حد بزرگ از بالا نبود که هیچ نیروی بینابینی وجود نداشته است. طبقات با نفوذ جامعه مانند روحانیون، بازرگانان ثروتمند، اشراف محلی، حاکمان ایالتی، شاهزادگان، زمین‌داران بزرگ و روسای ایلات همان لایه‌های میانجی جامعه بودند که قدرت دولت را محدود می‌کردند و اجازه تحقق «ارباب عالی» و فرمانروای مطلق را نمی‌دادند. از طرف دیگر، دولت قاجار که خود برخاسته از قشر ایل قاجار بود در عمل وابسته به آن یا دیگر طبقات جامعه نبود و به شیوه‌های مختلف

مانند اعطای مناصب دولتی یا ایجاد اختلاف میان ایلات، سعی در کنترل و حتی سرکوبی آنان داشت.

بنابراین، دولت قاجار نه ابزار دست طبقه مسلط بود و نه دارای قدرت مطلق. نه طبقاتی بود و نه فراطبقاتی. دولتی دارای میزانی قدرت مستقل و استقلال نسبی از طبقه بالای جامعه که به دلیل توانایی ایجاد موازنه نسبی بین نیروهای اجتماعی تنها با مفهوم دولت بناپارتی قابل توصیف است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Sara Sharifpoor

<https://orcid.org/0000-0002-5298-4983>

Hadi Noori

<https://orcid.org/0000-0002-3747-917X>

Mohammadreza

<https://orcid.org/0000-0002-5040-3938>

Gholami Shekarsaraei

منابع

- آفاری، ژانت، (۱۳۸۵)، *انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه رضا رضایی، تهران: بیستون.
- اشرف، احمد، (۱۳۵۹)، *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*، تهران: زمینه.
- آندرسون، پری، (۱۳۹۰)، *تبارهای دولت استبدادی*، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: ثالث.
- آبراهامیان، یرواند، (۱۳۷۶)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آدمیت، فریدون و ناطق، هما، (۱۳۵۷)، *فکر اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوره قاجار*، تهران: آگاه.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۶۳)، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، سوئد: کانون کتاب ایران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن، (۱۳۶۳)، *روزنامه خاطرات*، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

- الگار، حامد، (۱۳۵۵)، *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- انصاری، حاج میرزا حسن خان، (۱۳۲۲)، *تاریخ اصفهان*، تهران: عرفان.
- براون، ادوارد، (۱۳۷۶)، *انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه مهری قزوینی، تهران: کویر.
- بشیریه، حسین، (۱۳۷۴)، *عقل در سیاست*، تهران: نگاه معاصر.
- بلیکی، نورمن، (۱۳۸۷)، *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- بیکر، تزرال، (۱۳۷۷)، *روش تحقیق نظری در علوم اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران: پیام نور.
- پاولویچ، م و دیگران، (۱۳۵۷)، *سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه م. هوشیار، تهران: امیرکبیر.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ، (۱۳۴۶)، *کشاورزی مناسبات ارضی در ایران: عهد مغول (قرن‌های ۱۳، ۱۴ میلادی)*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- پولاک، ادوارد، (۱۳۶۸)، *ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- ترنر، برایان، (۱۳۸۰)، «شرق‌شناسی و مسأله جامعه مدنی در اسلام»، ترجمه حسن محدثی، روزنامه *نوروز*، ۱۶/۷/۱۳۸۰.
- تقی زاده، حسن، (۱۳۷۹)، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: فردوس.
- تنکابنی، محمد بن سلیمان، (۱۳۰۴)، *قصص العلماء*، تهران: نشر بی نا.
- حائری، عبدالحسین، (۱۳۷۴)، *اسناد روحانیت و مجلس (۱)*، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- جهانگیر میرزا، (۱۳۲۷)، *تاریخ نو*، به کوشش عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- خورموجی، محمد جعفر، (۱۳۴۵)، *حقایق الاخبار ناصر*، به کوشش حسن خدیو جم، تهران: زوار.
- خنجی، محمد علی، (۱۳۵۸)، *رساله‌ای در بررسی تاریخ ماد و منشأ نظریه دیاکونوف*، تهران: کتابخانه طهوری.
- دالمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه همایون فره وشی، تهران: امیرکبیر.
- دروویل، گاسپار، (۱۳۶۴)، *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: شبانیز.

- دوگاردان، کنت آلفرد، (۱۳۶۲)، *مأموریت ژنرال گاردان در ایران*، ترجمه عباس اقبال، تهران: انتشارات نگاه.
- دوگوبینو، کنت، (۱۳۶۷)، *سه سال در ایران*، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران: نشر فرخی.
- دون، استفان، (۱۳۶۸)، *افول و ظهور شیوه تولید آسیایی*، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
- دیاکونف، ا.م، (۱۳۴۷)، *تاریخ ایران باستان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: علمی و فرهنگی.
- ساعی، علی، (۱۳۹۱)، *روش تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران: سمت.
- سوداگر، محمد، (۱۳۵۹)، *نظام ارباب - رعیتی در ایران*، تهران: موسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی پازند.
- سیف، احمد، (۱۳۸۰)، *استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران*، تهران: رسانش.
- طبری، احسان، (۱۳۵۸)، *برخی بررسی‌ها درباره جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران*، تهران: قومس.
- عبدالله یف، ر.ز، (۱۳۶۱)، *روستاییان ایران در دوره قاجاریه*، ترجمه مارینا کاظم زاده، تهران: کتاب آگاه.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۶۹)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: چاپ دیبا.
- فشاهی، محمدرضا، (۱۳۵۵)، *واپسین جنبش قرون وسطایی در دوران قنودال*، تهران: جاویدان.
- فشاهی، محمدرضا، (۱۳۶۰)، *تکوین سرمایه‌داری در ایران*، انتشارات گوتنبرگ.
- فلیک، اووه، (۱۳۹۱)، *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- فوران، جان، (۱۳۹۲)، *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا پس از انقلاب*، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فووریه، ژوانس، (۱۳۶۸)، *سه سال در دربار ایران*، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نوین.
- کاتوزیان، محمد علی، (۱۳۷۶)، «حکومت خودکامه: نظریه‌ای تطبیقی درباره دولت، سیاست و جامعه ایران»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۱۱۸-۱۱۷.
- کاتوزیان، محمد علی، (۱۳۷۷)، *نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران* ترجمه علیرضا طیب، تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمد علی، (۱۳۶۶)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمد علی، (۱۳۷۹)، *دولت و جامعه در ایران*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمد علی، (۱۳۸۱)، *تضاد دولت و ملت*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نی.

- کدی، نیکی، (۱۳۸۱)، *ایران دوران قاجار و برآمدن رضا خان*، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران: ققنوس.
- کرزن، جرج، (۱۳۴۷)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کرسول، جان دبلیو، (۱۳۷۳)، *طرح پژوهش: روش‌های کیفی، کمی و ترکیبی*، ترجمه علیرضا کیامنش و مریم دانای طوسی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- کرمانی، ناظم الاسلام، (۱۳۷۶)، *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: پیکان.
- کریستن سن، آرتور، (۱۳۸۳)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نگارستان کتاب.
- کسروی، احمد، (۱۳۶۳)، *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
- گودلیه، موریس، (۱۳۸۵)، *شیوه تولید آسیایی*، ترجمه امیر اختیار.
- لمبتون، ا.ک.س، (۱۳۳۹)، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لمبتون، آن، (۱۳۶۳)، *سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- لوسکایا، پیکو و دیگران، (۱۳۴۶)، *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- لوکونین، ولادمیر گریگوریوویچ، (۱۳۵۰)، *تمدن ایران ساسانی*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مارش، دیوید و استوکر، جری، (۱۳۷۸)، *روش و نظریه در علوم سیاسی*، ترجمه امیر محمد حاجی یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مارکام، کلمنت، (۱۳۶۷)، *تاریخ ایران در دوره قاجار*، ترجمه میرزا رحیم فرزانه، تهران: فرهنگ ایران.
- مارکس، کارل، (۱۳۷۷)، *هجدهم برومرلویی بناپارت*، ترجمه باقر پرهام، تهران: مرکز.
- مارکس، کارل، (۱۳۷۹)، *لودویگ فوئرباخ و ایدئولوژی آلمانی*، ترجمه پرویز بابایی، تهران: چشمه.
- مارکس، کارل و انگلس، فردریش، (۱۳۸۰)، *مجموعه مانیفست پس از ۱۵۰ سال*، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: آگاه.
- مارکس، کارل، (۱۳۸۹)، *نقد فلسفه حق هگل*، ترجمه رضا سلحشور، ماربورگ: نقد.

- مستوفی، عبدالله، (۱۳۷۱)، شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: زوار.
- ملک‌زاده، مهدی، (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: سخن.
- ملکم، جان، (۱۳۷۹)، تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: افسون.
- مهدوی، شیرین، (۱۳۸۹)، فرهنگ و زندگی در عصر قاجار: زندگی روزمره در عهد قاجار، فرهنگ مردم، شماره ۳۵-۳۶.
- میرزا صالح، غلام حسین، (۱۳۶۹)، فرهنگ رجال قاجار، تهران: زرین.
- ناطق، هما، (۱۳۷۳)، بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو، تهران: توس.
- نش، کیت، (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن سیاست، قدرت، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران: کویر.
- وبر، ماکس، (۱۳۷۴)، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری و دیگران، تهران: مولی.
- وثوقی، منصور، (۱۳۷۵)، جامعه‌شناسی روستایی، تهران: کیهان.
- ورهرام، غلامرضا، (۱۳۶۷)، نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران: معین.
- وطن دوست، غلامرضا، (۱۳۷۱)، «ساختار قدرت و اوضاع اجتماعی-اقتصادی ایران در دوره ناصری و مظفری»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۲۸، صص ۱۹۹-۱۸۰.
- ولی، عباس، (۱۳۸۰)، ایران پیش از سرمایه‌داری، ترجمه حسن شمس‌آوری، تهران: مرکز.
- ونسا، مارتین، (۱۳۸۹)، دوران قاجار: چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران قرن نوزدهم، ترجمه افسانه منفرد، تهران: کتاب آمه.
- ویتفوگل، کارل، (۱۳۹۱)، استبداد شرقی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: ثالث.
- وینسنت، اندرو، (۱۳۸۱)، نظریه‌های دولت، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.
- هدایت، رضاقلی خان، (۱۳۳۸)، روضه‌الصفای ناصری، تهران: خیام.
- هلد، دیوید، (۱۳۶۹)، مدل‌های دموکراسی، ترجمه نصرالله کسرائیان، انتشارات روشنگران.
- یین، رابرت. کی، (۱۳۷۶)، طرح تحقیق و روش‌های موردپژوهی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: موسسه فرهنگی آینده پویان.

References

- Abrahamian, Yervand, (1997), *Iran Between two Revolutions*, Tehran: Nei.
- Adamiyat, Fereydoun & Natiq, Homa, (1978), *Social, Political and Economic Thought in the Unpublished Works of the Qajar Period*, Tehran: Aghaz.
- Adamiyat, Fereydoun, (1984), *Ideology of Iran's Constitutional Movement*, Sweden: Iran Book Center.
- Afari, Janet, (2006), *Iran's Constitutional Revolution*, Tehran: Bisotun.
- Algar, Hamed, (1976), *Religion and Government in Iran: The Role of Scholars in the Qajar Period*, Tehran: Tous.
- Anderson, Perry, (2011), *Descendants of the Authoritarian State*, Tehran: Sales.
- Ansari, Haj Mirza Hassan Khan, (1943), *History of Isfahan*, Tehran: Shirazeh.
- Ashraf, Ahmad, (1359), *Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran: Qajar Period*, Tehran: Zamineh.
- Baker, Tezer L, (1998), *Theoretical Research Method in Social Sciences*, Tehran: Payam Noor.
- Bashiriyeh, Hossein (2004), *Reason in Politics*, Tehran: Contemporary View.
- Benjamin, S, (1887), *Persia and Persians*, Ticknor: Bostons.
- Bharier, Julian, (1971), *Economic Development in Iran 1900-1970*, London: Oxford University Press.
- Blaikie, Norman, (2011), *Designing Social Researches*, Tehran: Nei.

- Brown, Edward, (1997), *Iran's Constitutional Revolution*, Tehran: Kavir.
- Christensen, Arthur, (2004), *Iran dar Zaman-e Sassanian*, Tehran: Nagarestan Ketab.
- Creswell, John W, (1994), *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods*, Tehran: Allameh Tabataba'i University.
- Curzon, George, (1968), *Iran and Iran's Case*, Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Dalmani, Henry Rene, (1956), *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*, Tehran: Amir Kabir.
- Diakonoff, A.M, (1968), *History of Ancient Iran*, Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Don, Stefan, (1989), *The Decline and Rise of the Asian Mode of Production*, Tehran: Markaz.
- Drouville, Gaspar, (1985), *Travel in Iran*, Tehran: Shabaviz.
- Eliash, J, (1979), "Misconceptions Regarding the Juridical State of Iranian Ulama", *International Journal of Middle East Studies*, 10, pp. 9-25.
- Etemad al-Sultaneh, Mohammad Hasan, (1969), *Diary Newspaper*, Tehran: Amir Kabir.
- Fashahi, Mohammad Reza, (1981), *Development of Capitalism in Iran*, Gutenberg Publications.
- Feuvrier, Jovans, (1989), *Three Years in the Court of Iran*, Tehran: Novin Press.

- Flick, Uwe, (2011), *An Introduction to Qualitative Research*, Tehran: Nei.
- Flyvbjerg, Bent, (2006), “Five Misunderstandings about Case – Study Research”, *Qualitative Inquiry*, Vol. 12, No. 2, pp 219 - 245.
- Gardan, Count Alfred, (1983), *General Gardan's Mission in Iran*, Tehran: Negah Publications.
- Ghasemi, Abolfazl et al., (2022), “Study of Interactions between Government and Society in Iran's Water Governance: Strategic Implications”, *Strategic Policy Research*, Vol. 11, No. 42, pp. 181-220.
- Gilbar, Gad G, (1976), “Demographic Developments in Late Qajar Persia 1870-1906”, *Asian and African Studies*, 11, pp. 147-49.
- Gobino, Kenneth, (1988), *Three Years in Iran*, Tehran: Farrokhi Publishing.
- Godelier, Maurice, (2016), *Asiatic Mode of Production*, Translated by Amir Akhtar.
- Griffin, Larry, (1993), “Narrative, Event-structure Analysis and Causal Interpretation in Historical Sociology”, *American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 5, p.1097.
- Hayeri, Abd-al Hossein, (1995), *Clergy and Majles Records (1)*, Tehran: Islamic Council Records Center.
- Hedayat, Reza Qoli Khan, (1959), *The Culture of Arai Naseri Association*, Tehran: Khayyam.
- Held, David, (1990), *Models of Democracy*, Roshangaran Publications.

In Persian

- Issawi, Charles, (1990), *Economic History of Iran*, Tehran: Diba Press.

- Jahangir, Mirza, (1948), *New History*, Tehran: Sahami Printing Company.
- Kasravi, Ahmad, (1984), *Iran's Constitutional History*, Tehran: Amirkabir.
- Katouzian, Mohammad Ali, (1987), *Political Economy of Iran*, Tehran: Center.
- Katouzian, Mohammad Ali, (1998), *Nine Essays in Historical Sociology of Iran*, Tehran: Center.
- Katouzian, Mohammad Ali, (2000), *State and Society in Iran*, Tehran: Markaz.
- Katouzian, Mohammad Ali, (2013), *Conflict between the State and the Nation*, Tehran: Nei Press.
- Katouzian, Mohammad Ali, (2016), "Autocratic Government: A Comparative Theory of Iran's Government, Politics and Society", *Political-Economic Information*, No. 117-118.
- Keddie, Niki (2002), *Iran During the Qajar Era and the Rise of Reza Khan*, Tehran: Qaqnos.
- Kelly, Duncan (2003), "Karl Marx and Historical Sociology", in *Handbook of Historical Sociology*, Gerard Delanty and Engin F. Isin, London: SAGE Publications.
- Kermani, Nazim al-Islam, (1997), *History of Iranian Awakening*, Tehran: Pikan.
- Khanji, Mohammad Ali, (1979), *A Treatise on the History of Material and the Origin of Diakonov's Theory*, Tehran: Tahori Library.
- Khormoji, Muhammad Jafar, (1966), *Al-Akhbar Nasri facts*, With the Effort of Hasan Khedive Jam, Tehran: Zowar.

- Lambton, A. K. S, (1966), *Owner and Planter in Iran*, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Lambton, Ann, (1984), *A Journey Through the History of Iran after Islam*, Tehran: Amir Kabir.
- Loskaya, Pico & others, (1977), *History of Iran from Ancient Times to the End of the 18th Century*, Tehran: the Institute of Social Studies and Research.
- Lukonin, Vladimir, (1971), *Sassanid Iranian Civilization*, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Mahdavi, Shirin, (1994), "Culture and Life in the Qajar Era: Daily Life in the Qajar Era", *People's Culture*, No. 35-36.
- Malekzadeh, Mehdi, (2004), *History of Iran's Constitutional Revolution*, Tehran: Sokhn.
- Malkom, Jan, (1379), *Complete History of Iran*, Tehran: Afsun.
- Markham, Clement, (1988), *History of Iran in the Qajar Period*, Tehran: Farhang Iran.
- Marsh, David & Stoker, Jerry, (2001), *Method and Theory in Political Science*, Tehran: Research Center for Strategic Studies.
- Marx, K, (1956, 1961), *Karl Marx: Selected Writing*, Edited by T. Bottomore and M. Rubel, Great Britain: Penguin Books.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, (2010), *Manifesto Collection after 150 Years*, Tehran: Aghaz.
- Marx, Karl, (2000), *Ludwig Feuerbach and German Ideology*, Tehran: Cheshme.
- Marx, Karl, (2007), *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*, Tehran: Center.

- Marx, Karl, (2010), *Criticism of Hegel's Philosophy of Right*, Marburg: Criticism.
- Mirza Saleh, Gholam Hossein, (1990), *Farhang Rizal Qajar*, Tehran: Zarin.
- Mostofi, Abdullah, (1992), *Narration of My Life: Social and Administrative History of the Qajar Period*, Tehran: Zovar.
- Nash, Keith, (2010), *Contemporary Political Sociology: The Globalization of Politics, Power*, Tehran: Kovir Press.
- Pavlovich, M. & Others, (1978), *Three Articles about Iran's Constitutional Revolution*, Tehran: Amir Kabir.
- Petrushevsky, Ilya, (1967), *Land Relations Agriculture in Iran: Mughal Era*, Tehran: Social Research Institute.
- Polak, Edward, (1989), *Iran and the Iranians*, Tehran: Kharazmi.
- Saei, Ali, (2011), *Research Methods in Social Sciences*, Tehran: Samt Press.
- Seif, Ahmad, (2008), *Tyranny, the Problem of Ownership and Capital Accumulation in Iran*, Tehran: Rasansh.
- Sodagar, Mohammad, (1359), *Lord-Serf system in Iran*, Tehran: Pazand Economic and Social Research Institute.
- Stack, E, (1882), *Six Months in Persia*, 2vols, London: S. Low, Marston, Searle & Rivington.
- Tabari, Ehsan, (1358), *Some Reviews about Worldviews and Social Movements in Iran*, from the Publications of Tudeh Party of Iran.
- Taghizadeh, Hassan, (2000), *History of Iran's Constitutional Revolution*, Tehran: Ferdous.

- Tonekaboni, Muhammad, (1925), *Qasses al-Ulama*, Tehran: Bina.
- Turner, Brian, (2001), "Oriental Studies and the Issue of Civil Society in Islam", *Nowruz*, 16/7/2001.
- Vanessa, Martin, (2010), *The Qajar Era: Bargaining, Protest and Government in 19th Century Iran*, Tehran: Ame Kitab.
- Varharam, Gholamreza, (1988), *Iran's Political System and Social Organizations in the Qajar Era*, Tehran: Moin.
- Vathouqi, Mansour, (1996), *Rural Sociology*, Tehran: Kayhan Publishing.
- Vincent, Andrew, (2002), *Theories of Government*, Tehran: Nei.
- Wali, Abbas, (2010), *Iran before Capitalism*, Tehran: Markaz.
- Watan Dost, Gholamreza, (1992), "Power Structure and Socio-Economic Situation of Iran in Naseri and Mozaffari Periods", *Humanities Research Journal*, Shiraz University.
- Weber, Max, (1374), *Economy and Society*, Tehran: Molly Publications.
- Wittfogel, Carl, (2011), *Oriental Despotism*, Tehran: Third.
- Yin, Robert, Kay, (1997), *Research Design and Research Methods*, Tehran: Ainde Pouyan Cultural Institute.

استناد به این مقاله: شریف پور، سمیه، نوری، هادی، غلامی شکارسرای، محمدرضا، (۱۴۰۲)، «بناپارسیسم فجری: الگوی رابطه دولت و طبقه در ایران عهد قاجار»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۲(۴۶)، ۷-۴۶.

doi: 10.22054/QPSS.2023.71664.3164

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License